

"Икономиката в сянка" в представите на българското общество

Емилия Ченгелова*

Резюме: Настоящата статия предлага кратка ретроспекция върху подходите и методите за емпирично изучаване на тази част от икономическите практики, които е прието да се означават с конструкта „икономика в сянка“. Предвид липсата на консенсус по отношение на понятиения апарат, специално място е отгелено на изясняване на онтологичната релевантност на конструкта „икономика в сянка“. Представена е авторска методология за емпирично изучаване на „икономиката в сянка“, в основата на която е поставен холистичният подход.

Статията осветлява **два от аспекти в общественото мнение за „икономиката в сянка“**: **първо**, какви са представите на българското общество за относителния дял на „икономиката в сянка“ в националната икономика и **второ**, какви са доминиращите в общественото мнение модели за оценка и възприемане на „икономиката в сянка“. На основата на реализирана през периода 2010-2013 г. система от емпирични социологически изследвания са направени констатации за обхвата, тенденциите и проявленията на „икономиката в сянка“. Показано е, че различните участници в социално икономическите отношения оценяват сенчестите практики по

* Емилия Ченгелова е доктор на социологическите науки, доцент в Института за изследване на обществата и знанието – БАН, e-mail: chengelova@gmail.com

различен начин, което е функция както на специфичното място в системата от производствени отношения, така и рефлексия на непосредствените ползи и вреди, които различните участници в сивите практики изпитват.

Ключови думи: „икономика в сянка“, методология за емпирично изучаване на „икономиката в сянка“, общественото мнение за „икономика в сянка“, сиви практики, толерантност и чувствителност към „икономиката в сянка“.

JEL: E26, O17, D73.

1. Кратка ретроспекция на подходите за измерване и изследване на „икономиката в сянка“

Дискусията за подходите и методите за измерване на сенчестите икономически практики е продължителна във времето и отразява развитието на потребностите от информация (знание) за реалното състояние на икономическите процеси в европейски и световен мащаб. Феноменът „неформален сектор в икономиката“ е описан за пръв път от английския социолог и антрополог Кейт Харт, който в началото на 70-те години изследва икономиките на Кения и Гана (Hart, 1973) и в докладите си съобщава за парадоксално ниския относителен дял на официалната икономика и широкото разпространение на неформалната заетост. Харт обяснява наблюдаваното от него яв-

ление с ниската степен на развитост на официалната икономика и произтичащата от това естествена необходимост от алтернативни (неформални) механизми за заетост на бедните и социално изолираните.

Първоначално неформалните икономически дейности са предмет на изследвания от антрополози и социолози, но в рамките на едно десетилетие се превръщат в сериозно предизвикателство и за икономическата мисъл. Използват се няколко основни подхода (**антропологически, социологически, статистически и макроикономически**), в рамките на които се развиват релевантни методи за измерване, изследване и обяснение на сенчестите икономически реалности. При цялото многообразие от използвани методи, се приема за целесъобразно да се открият три големи групи от методи за измерване на икономиката в сянка: **опосредствани, непосредствени и моделни методи**. **Опосредстваните методи** работят с обективни, конкретни измерими показатели за стопанската и финансова дейност на икономическите субекти и на тази основа се изчислява относителния дял на сенчестите практики по отношение на националната икономика. Другата силно развита група **методи (непосредствени)** е насочена към установяване на реалното икономическо поведение на стопанските единици и на населението. За целта се конструират разнообразни поведенчески и оценъчни индикатори, а набирането на информацията се извършва с директни (социологически) методи. Третата голяма група методи е позната под названието **моделни методи**. На основата на математическото моделиране на икономическите явления, при моделните методи се конструират математически модели за измерване на относителните дялове на сивия сектор в икономиката, като основният принцип е „икономиката в сянка“ да се приеме като променлива, зависима от различни групи фактори и индуктори.

Независимо от методологическите различия, общата цел на измерванията е да се установят нивата на сенчестите практики по отношение на националната икономика. В една част от измерванията се търси знание за обективно съществуващи икономически факти, докато при други изследвания се намира информация за образа на сенчестите практики в общественото съзнание и масовите стереотипи. Немалка част от изследванията (най-вече социологическите) навлизат в детайли и търсят социално икономическите детерминанти на различните проявления на сивия икономически сектор. Общото между прилаганите подходи и методи е, че **всички те целят установяване на обобщени оценки за относителния дял на сивия сектор в рамките на БВП. Същественото различие е, че поради причини от методологически характер различните подходи и методи водят до получаване на различни видове знание.**

В познавателен смисъл всеки от подходите и методите има своите предимства, но и очевидни недостатъци, поради което полученото с тяхна помощ знание може да бъде в различна степен неадекватно, т.е. различно от действителното положение. До голяма степен тези различия се дължат на факта, че различните методички стъпват на нееднакви базови дефиниции за сенчестите икономически дейности, най-големите различия от които са по отношение на включването или не на „черната икономика“ в обхвата на изследваните сенчести дейности. Логично, това води до получаването на различни по стойност оценки. Различията в оценките се засилват допълнително и от нееднаквите подходи в конструирането на инструментите, с които се намира търсената информация по изследваните признаци. Ето как, **макар че изследват една и съща обективна икономическа реалност, отделните методи продуцират различни оценки за нивата на сивия сектор.**

Икономическо развитие

Анализът на утвърдилите се през последните 10 години в европейската практика подходи и методи за измерване на неотчетените икономически дейности позволява да се направят две съществено важни констатации, касаещи развитието на методологическите подходи за изучаване на практиките-в-нарушение-на-формалните правила:

1) Развитието на подходите за измерване на неформалните икономически дейности е пряко свързано с потребностите от оптимизиране на процесите по набиране и обработване на изчерпателна информация за структурата на националните икономики. В този контекст, напълно логично е засиленото развитие на статистическите методи, с помощта на които се въвеждат целенасочени наблюдения и оценки на съзнателно прикриваните от икономическите субекти дейности и на тази основа се правят дооценки за относителните нива на сивия сектор в рамките на националните икономики. Резултатите от направените дооценки имат висока управленска стойност, тъй като се използват като коригиращ коефициент при определянето на размера на БВП, а също така служат като отправна база при конструирането на европейски и национални политики за оптимизиране на преразпределителните и социално солидарните механизми. Прави впечатление също така, че **приоритетно се извършват измервания на стойностите на макро или микро икономически показатели, по които се съди за нивата на сенчестите икономически дейности, оставащи неотчетени пред лицето на държавата.**

2) В световната и европейската изследователска практика се използват поне 25 понятия и всички те имат претенциите да обозначават един и същ обект – неформалните икономически дейности: неформална икономика, „икономика в сянка“, сива, скрита, черна, цветна, нелегална, подзем-

на, тайна, сенчеста, невидима, неофициална, нерегистрирана, нерегулирана, маргинална, двойна, двойствена, паралелна, нередовна, непазарна, алтернативна, домашна, социална, комунална, експлоярна. Четири от посочените понятия са получили най-широка приемственост в световната и европейската научна общност – **неформална икономика (informal economy), „икономика в сянка“ (shadow economy), скрита икономика (hidden economy) и сива икономика (grey economy).** В съдържателно отношение обаче дефинициите на понятията се припокриват, отделни елементи при съществат в повече от една дефиниции, при това **обектът на изследване се разбира и интерпретира по различен начин.** Различни са елементите на обекта на изследването, не са еднакви и представите за функциите на тези елементи и последиствията от тях за социално икономическия живот. Така например, част от дефинициите се отнасят до разрешените от закона дейности, докато други реферират към извършването на криминални дейности. Но проблемът е, че всички приведени понятия се използват като синоними в изследователското пространство и имат претенциите, че с тяхна помощ се наблюдава, измерва и обяснява един и същ обект от социално икономическата система.

3) И към днешна дата, консенсус по отношение на възприемането на оптималното понятие все още няма. В тази връзка възникват поне два методологически въпроса:

а) Защо един и същ обект на изследване се дефинира с помощта на множество паралелно съществуващи понятия?

б) Но още по-сериозният въпрос е защо след като предметното поле се развива поне четири десетилетия, и до днес липсва консенсусно приет научен апарат. Анализът на изследователската практика показва, че и до този момент нито едно от горепосочените понятия не си е извою-

вало статус на общо прието. Различните екипи използват понятия, които отразяват едни или други съдържателни елементи на изследваното явление, и дефинициите на използваните понятия са съобразени с непосредствените цели и задачи на изследванията. Така водещият критерий при дефинирането на неформалните икономически дейности се оказва не съществено предметно поле и континуумът от структурни елементи на неформалните дейности, а по-скоро необходимостта да се отговори на непосредствената научно изследователска задача.

Отговорът на поставените въпроси се съдържа в самия обект на изследване. **От една страна, дейностите-не-по-правилата са изключително хетерогенни, амбивалентни и динамични.** В тях се обхващат такива дейности като извършване на нерегистрирана дейност, неспазване на правилата за отчитане на стопанската дейност, нарушаване на финансовата отчетност, но също така и дейности като размяна на продукти от натуралното стопанство, размяна/обмяна на труд, бартерни сделки (труд срещу дефицитни продукти) и др. **Обединяващото между всички тези разнородни дейности е, че те не са криминализирани** – макар че при тях се нарушават едни или други правила за стопанската дейност, **в преобладаващата част от случаите се извършват дейности, разрешени от закона.** Друг е въпросът, че в процеса на осъществяване на иначе легалните дейности може да се стигне до извършването на отделни актове или деяния, които са предмет на криминално преследване (например, неплащане на данъци и мита).

Другият проблем идва от това, че неформалните икономически дейности изпълняват противоречиви социално икономически функции. Част от неформалните дейности имат компенсирателен характер и при тях доминират социалните функции. Това им придава статус на известна „со-

циална легитимираност“ – тези дейности се извършват с мълчаливото съгласие на всички включени страни, пред очите на обществото. Тъй като тяхното извършване не се санкционира от закона, се създават условия за масовото им прилагане. Моралното основание е „така правят всички“. Немалка част от неформалните дейности обаче имат деструктивен характер и са на ръба на криминализираните от закона действия. Тяхното извършване се осъжда от обществото и е обект на остри критики. Този тип дейности често се отнасят към черната икономика.

2. Онтологична релевантност на конструкта „икономика в сянка“

Конструктът „икономика в сянка“ (**shadow economy**) е разработен и утвърден в изследователската общност от австрийския макроикономист Ф. Шнайдер (Schneider, 1998). Шнайдер лансира дефиницията на „икономиката в сянка“ като „законно производство на стоки и услуги, свързани с пазара, което е преднамерено укрито от публичните власти с цел: да се избегне плащането на доходи, ДДС и други данъци; да се избегне плащането на социално-осигурителни вноски; да се избегне съблюдаването на определени законодателни стандарти на пазара на труда, като минимални заплати, максимална продължителност на работното време, стандарти по безопасност и здраве при работа; и да се заобиколи необходимостта да се спазват някои административни процедури, като попълване на статистически въпросници или други административни формуляри.“ (Schneider, 2005a; Schneider, 2007; Schneider 2011). Конструктът е дефиниран на английски език (**shadow economy**) и в това свое семантично звучене получава широка приемственост в англосаксонския свят и постепенно се утвърждава като един от термините, с които се обяснява широкия континуум от неформални дейности.

В българската изследователска практика конструктът **shadow economy** намира нееднозначен прием. В превод на български език конструктът **shadow economy** се среща в два варианта – **сенчестата икономика** и **„икономика в сянка“**. Първият вариант (сенчестата икономика) бързо се усвоява от медиите и това в известен смисъл му отнежда ролята на научно-популярен термин, подходящ за медийно отразяване на проблематиката. Някои експерти в областта (Чавдарова, 2001) виждат в понятието „сенчестата икономика“ мъглявост, неопределеност и известна доза на несериозност. Вторият вариант („икономика в сянка“) започва да се използва в синдикалните (Стоянов, Кирова и Кирова, 1999) и иконометричните изследвания (ЦИД, 2004, 2009, 2011). Тъй като българската икономическа мисъл повече клони към използването на понятията „сива икономика“ (Ялъмов, 2002) и „скрита икономика“ (ЦИД, 2004, 2009, 2011), статистическите институции работят главно с понятието „нерегистрирана икономика“, а в теоретичните социологически изследвания се използва основно терминът „неформална икономика“, конструктът „икономика в сянка“ остава неразбран. Използва се предимно в икономическите изследвания и то като синоним на „сива икономика“ и „скрита икономика“.

Анализът на смисловото съдържание на горепосочените понятия показва, че социологическата мисъл схваща термина „неформална икономика“ в неговия широк смисъл – като съвкупност от всички дейности, извършвани извън и в нарушение на формалните правила, в това число тук се включват и криминалните дейности. Иконометричните и статистическите изследвания използват понятието „неформална икономика“ в тесния му смисъл – с него се обозначават само дейностите, извършвани в домашното стопанство, социални дейности, бартер, гребна търговия. В контекста на макроикономическите анализи, интерес

представлява разбирането на Статев (Статев, 2002: 25-28) за **неформалната икономика като съвкупност от четири съществени елемента – черна икономика, скрита икономика, сива икономика и натурална икономика**. Ясното разграничаване на компонентите на неформалната икономика е ценно поне в три отношения: а) систематизира опитите за дефиниране на неотчетените икономически дейности; б) предлага всеобхватна дефиниция на икономическите дейности, оставащи извън регулациите и в) изпълнява важна инструментална функция при разглеждането на динамиката на БВП в контекста на очертаването на основните макроикономически дисбаланси. Но като цяло, икономисти, статистици и социолози говорят на три различни езика и когато публикуват емпирични данни за неформалната икономика, имат предвид съвършено различни съдържателни континууми. Логично, оценките за обхвата и динамиката на неформалната икономика варират в широк диапазон – от 10-15 % до 30-45 % (Институт за пазарна икономика, 2006; Световна банка, 2008; Лулов, 2000; Чавдарова, 2001; Гоев, 2009; Гоев, 2010; НСИ, 2011; Schneider, 2005b; Нончев, 2009; Williams & Repoou, 2009; Ченгелова, 2012, Ченгелова, 2013a, Ченгелова, 2013b, Ченгелова 2013c).

Конструктът „икономика в сянка“ е опит за намиране на релевантно методологическо решение, което да бъде използвано за целите на провеждането на емпирични измервания на дейностите, извършвани не-по-правилата. Най-кратко казано, **конструктът „икономика в сянка“ следва да бъде разбран като тази част от икономиката, която се извършва в сянката на закона** – това са тези икономически дейности, които принципно са разрешени от закона и за тяхното осъществяване е разработена необходимата законова база (законали, подзаконови актове, правилници и други нормативни регулации), но в проце-

са на практическото им осъществяване се извършват различни по характер нарушения. Последствията от извършваните нарушения са социално-икономически, но в повечето случаи са предмет на административно санкциониране и само в една част от случаите са обект на криминално преследване. Самият процес на осъществяване на дейностите „в сянка“ включва преобладаващо извършване на разрешени от закона действия, но също така частично предполага извършването и на действия, подлежащи на криминално санкциониране. Съществено важно при този тип икономически дейности е, че те паразитират и стават възможни именно благодарение на съществуващото законодателство (пропуски, логически противоречия, нееднозначност в тълкуването, съзнателно оставени „вратички“). Затова и най-точното им наименование е дейности в сянката на закона.

Съдейки по съдържанието, генезиса, природата, функциите и механизмите на осъществяване, в контекста на съвременните социално-икономически системи **„икономиката в сянка“ може да се разглежда като паралелна икономическа подсистема, която функционира като рефлексия и като естествена „сянка“ на официалната (формалната) икономическа система.** Нейното възникване е обективно детерминирано. За разлика от другите по-масово използвани понятия, конструктът „икономика в сянка“ е максимално изчерпателен по отношение на измеримите индикатори, чрез които може да се съди за обхвата на дейностите, нарушаващи формалните правила и оставащи неотчетени от държавната статистика. Това негово качество го прави оптимален при провеждането на емпирични изследвания на икономическите дейности, извършвани паралелно на официалната икономика.

„Икономика в сянка“ се дефинира като съвкупност от разрешени от закона стопански дейности, които 1) се реализират

от легално или неофициално съществуващи икономически субекти и 2) при осъществяването на които се допускат единични или систематични нарушения на формалните правила за икономическа дейност (данъчно-фискалното, осигурителното и здравното законодателство), но само в част от случаите се извършват процесуално наказателни действия.

Важно гносеологическо следствие от така възприетата дефиниция за „икономиката в сянка“ е, че при емпиричните социологически изследвания, базирани на тази дефиниция, се набират мнения, представи и оценки, отнасящи се основно до дейностите на легално опериращите на територията на страната икономически субекти. Към „икономиката в сянка“ се отнасят и тези дейности, които са разрешени от закона, но се извършват от икономически субекти без официална регистрация. Не са предмет на изследване оценките или мненията за активностите, които по смисъла на българското законодателство са криминализирани и се възприемат като „черна икономика“. Извън обхвата на изследването остават тези икономически дейности, които традиционно се отнасят към натуралното стопанство (домашната или социалната икономика). Това ограничение е самоналожено от автора на настоящата методология и съответства на избрания предмет на изследването (същност, форми и обхват на икономическите дейности, извършвани от легално съществуващите икономически субекти или от напълно „скрити“ за пазара агенти).

3. Холистичен подход за конструиране на методология за емпирично изследване на „икономиката в сянка“

Анализът на традиционно прилаганите методологически подходи за измерване и обяснение на неформалните икономически дейности показва, че изучаването на обек-

тивни детерминирани, но в същото време амбивалентни и вътрешно противоречиви явления от типа на неформалната икономика изисква да се приложи комплексен методологически подход. Принципният проблем (и основното предизвикателство) е как да се конституира прецизна и балансирана комбинация от методологически подходи, изследователски стратегии, методи и инструменти, чрез които да се създадат методологически предпоставки за набирането на представителна и достоверна информация за всички основни аспекти на обекта на изследването.

За целите на емпиричното изследване на „икономиката в сянка“ се въвежда понятието **„холистичен подход за емпирично изследване на „икономиката в сянка“** и с него се обозначава общата теоретико-методологическа перспектива и системата от научни принципи и методологически подходи, с които конструираме методология за емпиричното изследване на „икономиката в сянка“.

Същността на холистичния подход е в обосноваването и реализирането на цялостна, всеобхватна система от методологически, методически и технологически дейности, които в своята съвкупност изчерпват предмета на емпиричното изследване на „икономиката в сянка“. За прилагането на холистичния подход се разработва и обосновава методологически целесъобразна система от относително самостоятелни, но кохерентни, взаимно свързани и подчинени на строга обща логика изследователски дейности:

1) „Холистичността“ на подхода за конструиране и прилагане на методология за емпирично изучаване на „икономиката в сянка“ е в това, че се предлага и обосновава цялостна методология и изследователска технология (стратегия), която обхваща всички основни и допълнителни източници на информация, необходими за изчерпателното изучаване на „икономиката в сянка“

като структурен елемент от системата от социално икономически отношения и като относително самостоятелна подсистема, подчинена на своя строга вътрешна логика, закони, норми и правила.

2) Холистичният подход при емпиричното изследване на „икономиката в сянка“ се реализира чрез провеждането на система от взаимосвързани и относително самостоятелни социологически изследвания, специфични по своите цели, задачи, хипотези, познавателни и инструментални функции. Ясно и недвусмислено се дефинира логиката на познавателния процес и в тази обща логическа верига се описва точната последователност на провежданите социологически изследвания. За целта се разработва модел на специфичния познавателен процес при прилагането на системата от социологически изследвания. Отделните елементи (социологически изследвания с различни конкретни методи за набиране на емпирична информация) се групират в три самостоятелни изследователски цикъла. Дефинира се гносеологическата и онтологическата „тежест“ на всеки един от проектираните три цикъла, обосновават се оптималните методологически подходи за избор на единиците на изследване, както и оптималните подходи за набирането на необходимата емпирична информация и на това основание се избират релевантни методи за набирането на необходимата първична и вторична информация, конструират се релевантни изследователски инструменти и модели за обработване и статистико-математически анализ на съвкупната информация.

3) За успешното прилагане на холистичния подход при проектирането на системата от социологически изследвания се прави цялостна обосновка на необходимостта и функционалната целесъобразност на всяко едно от проектираните социологически изследвания. Затова в рамките на всеки един от трите изследователски цикъла се обосновава субординацията между отделните соци-

ологически изследвания, като експлицитно се дефинират целите, задачите и функциите на всяко едно от планираните изследвания. Описва се какво знание и какви продукти (аналитично-съдържателни и методологически) се очаква да се получат в резултат от проведениите изследвания и по какъв начин ще се обвържат продуктите от отделните изследвания – за какви цели ще се използва полученото знание и по какъв начин ще допринесе за качествено провеждане на всеки следващ елемент от системата от изследвания. Всяко следващо изследване стъпва върху емпиричните и аналитични продукти от предходните изследвания, надгражда и привнася ново знание, разкрива нови аспекти и елементи от обекта на изследването.

4). Холистичността на избрания подход се съдържа и в конструирането на цялостна, органично свързана система от контролни действия, които се прилагат спрямо всички елементи от проектираните изследователски дейности и посредством които се изграждат механизми за текущ контрол върху качеството на познавателния процес и създаването емпирични продукти. След приключването на проектирания обем от изследователски дейности се извършва цялостна методологическа оценка, с което цикълът се „затваря“ и се правят обосновани предложения за нови изследователски дейности, предварващи потребностите от знание за социологическите обекти.

Разработената система от социологически изследвания, базирани на описания тук холистичен подход, е реализирана през периода 2010-2013 г. в рамките на проект „Ограничаване и превенция на неформалната икономика“¹. Генерирани са внушителни

¹ Проектът се изпълнява от Асоциация на индустриалния капитал в България (АИКБ) в партньорство с КНСБ, с финансовата подкрепа на Оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ 2007-2013, съфинансирана от Европейския социален фонд на Европейския съюз и Република България. Авторката на статията изпълнява позицията „Ключов експерт-Социолог“ в цитирания проект и в това свое качество е разработила описанияте в

по обем емпирични бази данни от три основни източника – пълнолетното население в България, работодателите и наетите лица в България. Изобилието от емпирични данни позволява да се направи цялостна социологическа реконструкция на „икономиката в сянка“ – същност и генезис на явлението, причинно-факторна детерминираност, основни проявления на „икономиката в сянка“, типични сиви практики, специфични браншови лица на „икономиката в сянка“, нива на толерантност и търпимост към сенчестите практики, очаквания и представи за функциите на сивите практики в трансформацията се българско общество, представи за подходите (и границите) в ограничаването на сивите практики.

Предвид обективните формални ограничения на настоящия текст, тук се предлагат отговори и социологическа интерпретация на два въпроса:

а. Какъв е относителният дял на „икономиката в сянка“ в българската икономика?

б. Кои са доминиращите модели в представите на българското общество за „икономиката в сянка“?

4. Относителен дял на „икономиката в сянка“ в българската икономика

Един от най-трудно измерваните индикатори при емпиричното изследване на „икономиката в сянка“ е установяването на обхвата на сивите практики. Оценките за обхвата на сивите икономически практики са съществен елемент от общест-

статията методологически подходи за измерването на нагласите, оценките и представите за неформалните дейности в България. Реализирани са общо 18 различни емпирични социологически изследвания, сред които национално представително изследване сред населението (2010 г.), национално представително изследване сред работодателите (2010 г.), национално представително изследване сред работниците/служителите (2010 г.), 11 браншови изследвания (2010 г.), две национално представителни изследвания сред работодателите и работниците/служителите (2012 и 2013 г.), национално представително изследване сред населението (2013 г.).

Икономическо развитие

Веното мнение за „икономиката в сянка“. Те са количествен измерител за нивото на разпространение на практиките, извършвани в нарушение на формалните правила за стопански живот. И макар че този тип оценки са част от обществените оценки и настроения, тяхното измерване и установяване са оказва сред най-предизвикателните задачи. Трудностите при измерването на оценките на обхвата на сивия сектор възникват по две линии. От една страна, различната степен на информираност на изследваните съвкупности и различната перспектива, от която се оценява обхватът на „икономиката в сянка“, водят до даването на количествени оценки, които варират в широк спектър (между 20 и 60 %). От друга страна, в резултат от изследването на този тип оценки се очаква да се генерира едно число, с което да се опише обхвата на сивите практики към момента на изследването.

Най-простото решение би било да се изчислят средни на оценките на изследваните съвкупности, но тъй като става дума за относително самостоятелни изследвания, това би означавало да се изчисли средна оценка на средните оценки, получени при отделните изследвания. Съмнителна е коректността на изводите, които биха се извели от такъв тип познавателна процедура. По-подходящо в конкретния случай изглежда да се направи сравнителен анализ на средните оценки, получени при отделните изследвания, като при този анализ се потърсят социологическите основания за различията в оценките на изследваните съвкупности.

Трябва да се има предвид, че оценките за обхвата на сивия² сектор в национален

² При когнитивните тестове на изследователските инструменти бе установено, че в ежедневния език практиките, отнасяни към конструкта „икономика в сянка“, се обозначават с понятията сива икономика, сиви практики, сив сектор. Затова в окончателния вариант на инструментите са използвани тъкмо тези три понятия. Респективно, при визуализирането на

план визират относителния дял на разпространението на сивите практики в ежедневието на изследваните лица и нямат претенции за оценяване на относителния дял на сивия сектор от брутния вътрешен продукт³. Индикаторът е наблюдаван през периода 2010-2013 г. и това позволява да се очертаят тенденциите в обхвата на сивия сектор в страната. При изследванията сред трите основни изследвани съвкупности (население, работодатели и работници/служители) са получени следните средни оценки:

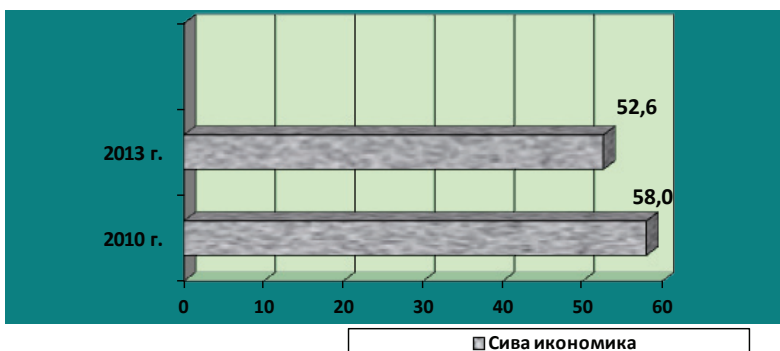
- ✓ През 2010 г. според оценките на населението, относителният дял на сивата икономика е 58,0 %. Изследването сред населението през 2013 г. установява 52,6 % относителен дял на сивата икономика, което е с близо шест пункта по-малко от оценките на населението през 2010 г.;
- ✓ Според оценките на работниците и служителите, относителният дял на сивата икономика през 2010 г. е 48,6 %, през 2012 г. – 41,3 %, а през 2013 г. – 50,9 %;
- ✓ Според оценките на работодателите, относителният дял на сивата⁴ икономика у нас е 42,2 % през 2010 г., 36,8 % през 2012 г. и 33,6 % през 2013 г.

Фигури 1, 2 и 3 Визуализират получените средни оценки при цитираните изследвания сред трите изследвани съвкупности:

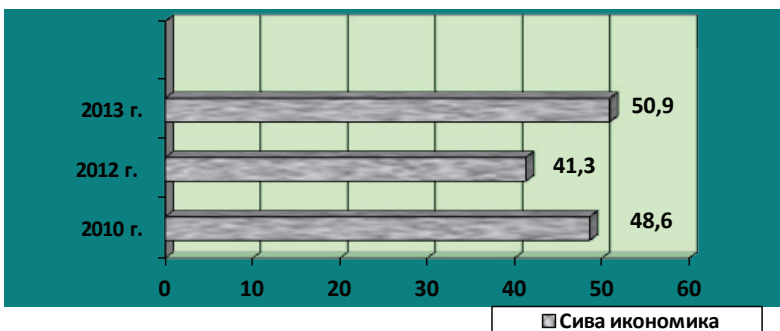
данните, за повече реализъм, е запазен използваният ежедневен език.

³ Това уточнение е важно, тъй като обичайната практика за оценяване на сивия сектор в национален план е свързана по-скоро с изчисляването на шестите от сивия сектор и оценяването на относителния му дял по отношение на годишно създадения брутен вътрешен продукт. Тези измервания стъпват на макроикономически показатели и използват друг тип подходи към измерването на сивия сектор.

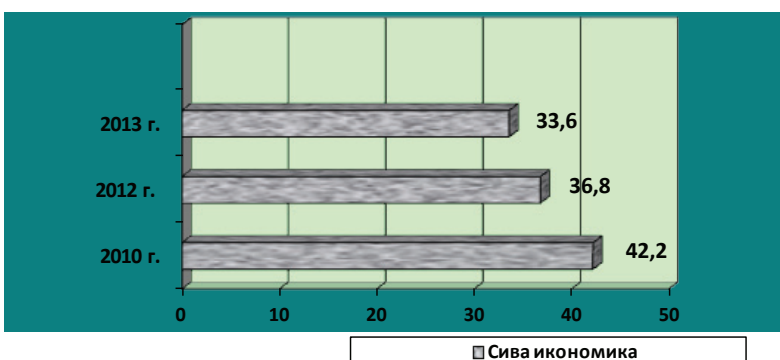
⁴ Тук се употребява понятието „сива икономика“, тъй като така е задаван въпросът в изследователските инструменти.

Фигура 1. Оценки на населението за относителния дял на сивата икономика в България през 2013 г. в сравнение с 2010 г.

Фигура 2. Оценки на работниците/служителите за относителния дял на сивата икономика в България през 2013 г. в сравнение с 2010 г. и 2012 г.

Фигура 3. Оценки на работодателите от 11-те пилотни бранша за относителния дял на сивата икономика в България през 2013 г. в сравнение с 2010 г. и 2012 г.

Първият прочит на получените през 2010 г. оценки предизвиква спонтанна реакция на скептицизъм – наистина ли нивата са толкова високи? Високи остават нивата включително и за 2013 г., с изключение на оценките на работодателите, които отчитат намаление на сивите практики. Но ако се излезе извън рамките на проведените изследвания и се потърсят референтни стойности в други емпирични изследвания, ще се установи сходна картина. Ето само три примера. До идентични нива достигат екипът от УНСС под ръководството на Гоев, който през 2009 г. провежда изследване сред българските работодатели с цел измерване на относителния дял на скритата икономика в страната. Тяхната оценка за сивия сектор в страната, при това като дял от БВП, е 42 % (Гоев, 2010). Другият пример е от външни източници, при това световно утвърдени авторитети в областта на измерванията на „икономиката в сянка“. Екип от икономисти, ръководен от Шнайдер (съветник на МВФ и Световна банка) в продължение на 30 години изследва нивата на сивия сектор в 145 страни. Неговите оценки за „икономиката в сянка“ в България през периода 2006-2013 г. са в диапазона от 32,6 % до 38,9 % от БВП. Изследователите от ЦИД, които наблюдават скритата икономика в страната от 2002 г. и до настоящия момент, оценяват нивото ѝ за 2010 г. на 40 % – отново като процент от БВП (ЦИД, 2011: 48; 2012: 2).

На този фон, оценките на трите групи изследвани лица изглеждат далеч по-реалистични. Все пак, при интерпретирането на оценките е желателно да се вземат предвид механизмите на формиране на общественото мнение като цяло и в частност, оценките на различните категории изследвани лица.

Първо, предварителните тестове на инструментите показваха, че от трите основни изследвани съвкупности **работодателите дават най-реалистични оценки за**

обхвата на сивия сектор в националната икономика, а също и на браншово ниво. След направения съдържателен анализ на оценките на работодателите, получени в резултат от серия поредни модула в рамките на настоящата изследователска стратегия, се оформи констатацията, че оценките на работодателите за обхвата на „икономиката в сянка“ са с най-висока степен на достоверност. Две са причините за това. **Първо**, работодателите всекидневно се сблъскват с проявите на сивите практики, поради което най-точно отличават кои практики са елемент от икономическия живот и кои оценки са плод на преувеличения и преекспониране. **И второ**, по силата на своята ангажираност в различни браншове, работодателите с лекота конкретизират оценките за националната икономика като цяло и правят оценка за нивата на относителните дялове сив сектор в изследваните 11 бранша.

Второ, оценките на населението⁵ за обхвата на сивия сектор в националната икономика съдържат елемент на хиперболизиране.⁶ Това става под влиянието на някои

⁵ По принцип, от населението не бива да се очаква да е в състояние да дава валидни експертни мнения за относителните дялове на сивия сектор в националната икономика. Все пак, такъв въпрос е зададен – най-вече заради изкушението да се провери допускането за хиперболизиране на подобен тип оценки. Но в последствие, получените емпирични данни са интерпретирани много внимателно и само като илюстрация на доминиращите в общественото мнение оценки за обхвата на сивия сектор у нас.

⁶ Обявяването на тези данни бе посрещнато нееднозначно от експертните среди. Чуха се гласове, че и тези оценки са завишени и че сивият сектор в страната не надвишава 20-25 %. В края на 2010 г. НСИ обявя, че според използваната от тях методика за оценка на скритата икономика в БВП дялът на сенчестия сектор е 10,5 %. В същото време, данъчните ревизии и проверки разкриват една друга картина за „сенчеста България“. Така например, по официални данни на НАП, средногодишната стойност на отчетените фирмени нарушения е близо 2,5 млрд. лв. От началото на 2012 г. до края на април само в София са укрити данъци и осигуровки на стойност 441,5 млн. лв. Структурите на НАП са извършили 1797 ревизии, 80 % от които са приключили с допълнителни разкрития. Близо 353 млн. лв. е неначис-

специфични особености на формирането на общественото мнение и обществените нагласи, изразяващи се генерализация и преекспонирането на единични случаи. **Хората са склонни на основата на няколко случая да правят общовалидни, генерализиращи заключения. Тази особеност на формирането на общественото мнение се взема предвид винаги, когато се интерпретират оценки за относителни дялове на разпространението на социални процеси и явления.** Типичен такъв пример е изследването на корупцията и корупционните практики – всички са убедени, че има корупция, но малцина съобщават да са участвали лично в такива практики и да са формирали представите за нивата на корупция на основата на лични впечатления.

Подобна е схемата и при формирането на оценките за относителните дялове на сивия сектор в икономиката. В тази логика, очаквано и напълно нормално е населението⁷ да посочи завишени оценки за относителните дялове за сивия сектор.

Може да се приеме освен това, че търсенето на обща оценка за нивото на сивия сектор в националната икономика от страна на населението съдържа в себе си **елемент на когнитивно насилие над респондента**⁸ – трудно може да се очаква

леният и невнесен данък върху добавената стойност. Освен скритото ДДС, ревизорите са установили и преговорили опити за неправомерно тежеле на 12 млн. лв. данъчен кредит. (Цит. по Вестник „Класа“, 31.05.2012).

⁷ Проверката за влиянието на социално-демографските характеристики върху оценката за сивата икономика показва, че единствено полът не е статистически значим. Най-силно е влиянието на доходите и заетостта върху оценката за сивия сектор. Тук зависимостта е следната: хората с най-ниските и най-високите доходи в най-голяма степен се склонни да посочват оценки на сивия сектор в страната в диапазона между 40 и 60 %.

⁸ За когнитивно насилие над респондента се говори в случаите, когато от лицата се иска да влязат в ролята на експерти по въпроси извън обичайната им компетенция. Изследваните лица посочват отговори от предварително конструирания инструмент, но от полученото знание има съмнителна познавателна стойност – то е по-скоро реакция на познавателните схеми на изследо-

хората да дадат компетентни оценки за типичните нива на сенчестите практики. Но това не означава, че е методологически неправомерно да се постави подобно питане – въпросът е след това как се интерпретират получените оценки. Оценките на изследваните лица са рефлексия на собствените им впечатления и личния им сблъсък със сиви практики. В хода на изследването лицата постепенно се въвеждат в темата, чрез анкетните въпроси влизат в детайлите и разбират кои са сивите практики и подсъзнателно оформят своите оценки за нивата на сенчестите практики. Чрез поредица от въпроси лицата съобщават за своя директен сблъсък с проявите на сивото. Когато бъдат помолени да приемат ролята на експерти и да дадат своя оценка за нивото на сивия сектор, лицата вече имат ясно оформено мнение за величината на сивото, дори до този момент специално да не са се замисляли по тези въпроси. Но трябва да има предвид, че когато хората оценяват равнището на сивия сектор в националната икономика, формират своята оценка на основата на собствения си опит – работа без трудов договор, работа на договор за по-ниски суми с доплащане “на ръка”, работа без осигуровки, нефактуриране на продажби, необявяване на дължимите данъци, неплащане на дължимите такси.

Ето защо, **оценките на населението за сивия сектор в икономиката на страната следва да се интерпретират като рефлексия на тази част от сивите практики, в която населението е въввлечено като втора или трета участваща страна.** В този смисъл, макар оценките на населението за нивото на сивия сектор да съдържат елемент на преувеличение, те придобиват реалистичен смисъл в момента, в който се кръстосат с оценките за нивото на участие в конкретни сиви практики. Например,

вателя, отколкото естествен продукт от компетенциите на изследваните лица (Ченгелова, 2010).

ако в домакинството на изследваното лице има двама души в активна трудова възраст и единият от тях работи без договор, изследваното лице е посочвало ниво на сивия сектор около 50 %. Тези и други корелации се установяват с помощта на релевантни статистико-математически методи за анализ.

Трето, когато същото това население се селектира по критерия „трудова активност“ и се изследват само **трудово активните лица (работниците и служителите)**, тогава сивият сектор в националната икономика се оценява на 48,6 % през 2010 г., 41,3 % през 2012 г. и 50,9 % през 2013 г. В оценките на работниците/служителите аморфността и хипотетичността на оценките на населението е „приземена“ от опита и личните впечатления от производствения процес. Оценките на работниците/служителите са по-реалистични в сравнение с оценките на населението, тъй като отразяват впечатленията им от фирмите, в които са наети и в рамките на които извършват определени дейности. Но оценките на работниците/служителите са освен това и коректив спрямо оценките на работодателите. Постепенното приближение на данните към реалността е добра илюстрация за това как обществените нагласи и преобладаващото обществено мнение влияят върху нагласите на хора в определена позиция или статус.

Сравнението на трите типа оценки – на работодателите, на населението и на работниците/служителите е методологически допустимо, но при анализа трябва да се има предвид, че:

а) Оценките на населението са рефлексия на личните им наблюдения, но също така отразяват и впечатленията им от ежедневието на техни близки и роднини;

б) Оценките на работниците/служителите отразяват личните им впечатления от случващото се на работното

им място, а отчасти и опита им от сблъсъка със сиви практики;

в) Оценките на работодателите са функция от множество елементи – личния им опит/впечатления като работещи в съответния бранш, опита им от партньорите, с които обичайно работят вътре в бранша, опита им с партньори извън техния бранш и опита им в национален и извън национален план.

В този смисъл може да се приеме, че средната оценка на работодателите за нивото на сивия сектор в националната икономика се доближава в най-силна степен до реалното присъствие на сенчестите елементи в стопанския живот у нас.

5. Доминиращи модели в представите на българското общество за „икономиката в сянка“

Социологическата интерпретация на емпиричните данни показва, че **общественото мнение за „икономиката в сянка“ е поликомпонентна и строго субординирана система от спонтанни асоциации, представи, нагласи, мнения, оценки и оценъчни модели**. Компонентите на общественото мнение за „икономиката в сянка“ са ясно артикулирани и това създава реални възможности за тяхното емпирично изследване, както и за последващото теоретично осмисляне и проблематизиране.

Би било грешка обаче да се приеме, че изследването на общественото мнение за „икономиката в сянка“ е лесно изпълнима изследователска задача. „Икономиката в сянка“ е сложно организиран, вътрешно противоречив, динамично развиващ се и рефлексивен социално икономически феномен. Възникващи в отговор на социално икономическата среда, сенчестите икономически практики се характеризират с изключителна подвижност и гъвкавост. Те са неформалният прочит на официално съществуващата институционална среда.

И тъй като „икономиката в сянка“ е система от противоречиви, динамични и постоянно развиващи се социално-икономически компоненти, общественото мнение за „икономиката в сянка“ се отличава с несταбилност и динамичност. Обществените представи и оценки за сенчестите икономически дейности са лишени от вътрешна кохерентност, лабилни по отношение на формиращите ги фактори и податливи на манипулиране от страна на медиите.

Анализът на емпиричните данни дава основания да се направи общата констатация, че **общественото мнение за „икономиката в сянка“ е ясно структурирана съвкупност от асоциации и представи.** В зависимост от позицията в системата от производствени отношения, носителите на общественото мнение имат различни по характер и степен на консолидираност представи. Така например, населението и наемният труд като цяло са склонни да асоциират „икономиката в сянка“ с „плащания на ръка“ и нарушения на финансовата дисциплина от страна на работодателите. Работодателите от своя страна проявяват склонност към съзнателно неглижиране на финансовите и данъчните нарушения, като вместо това поставят акцент върху нерегламентираните плащания. Прави впечатление, че работниците/служителите в по-силна степен от работодателите асоциират „икономиката в сянка“ с нарушения на трудовоправните отношения, осигурителните отношения и неспазването на социалните права на наетите лица. Съдейки по изразените представи, населението в най-голяма степен свързва сенчестите икономически практики с корупционното поведение, целящо получаването на краткосрочни или дългосрочни финансови и други изгоди.

Сенчестите или сивите икономически практики се проявяват в процеса на осъществяването на икономическите дейности, като дублират практически всички елементи на формално извърш-

ваните (съгласно правилата) дейности. Най-общо, сивите икономически практики могат да се разграничат в шест области: 1) сиви практики при създаването на организационни предпоставки и условия за реализирането на стопанско поведение; 2) сиви практики при закупуване на суровини и материали за осъществяването на производство; 3) сиви практики в трудовоправните и осигурителните отношения; 4) сиви практики в пласмента/дистрибуцията на произведените стоки/услуги; 5) сиви практики в прилагането на финансовото законодателство и 6) сиви практики в прилагането на данъчното законодателство. Общественото мнение съдържа ясно различни мисловни и оценъчни структури, чрез които описва и оценява шестте вида сиви практики.

Работодателите имат най-пълна и адекватна представа за обхвата, количествените параметри и същността на шестте вида сиви практики. Населението и наемният труд разпознават и оценяват адекватно преди всичко сивите практики в трудовоправните и осигурителните отношения, което е логично и очаквано. Представите и оценките на населението за финансовите и данъчните нарушения, извършвани от страна на работодателите, са в по-малка степен достоверни – те съдържат елементи на хиперболизиране или подценяване, но при всички случаи не се отличават с висока степен на адекватност спрямо действителното състояние на изследваните признаци. Тези особености на общественото мнение следва да се имат предвид, когато се анализират обхватът и разпространението на сивите практики и особено когато на тази основа се проектират управленски подходи и политики за интервенция с цел ограничаване на сивите практики.

В общественото мнение доминират оценките за „икономиката в сянка“ като феномен с висока степен на проявление.

Икономическо развитие

Населението и наемният труд преценяват, че сенчестите практики представляват близо половината от всички осъществявани икономически дейности в страната. Работодателите прецизират тази оценка и оценяват нивото на „икономиката в сянка“ на около една трета. Според работодателските мнения в сравнение с 2010 г. „икономиката в сянка“ бележи известен спад, който макар и да не е значителен, все пак е индикация за редуциране мащабите на сенчестия бизнес. Когато се тълкуват оценките на различните носители на общественото мнение, трябва да се има предвид склонността на индивидите към генерализиране и хиперболизиране, както и наличието на **инерционен елемент в общественото мнение – то реагира на реалностите с известно „изместване във времето“**. Установените *днес* обществени оценки, нагласи и мнения са рефлексия на случилите се *вчера* събития и реалности. Това изоставане на общественото мнение от социално-икономическата битийност е неизбежно, но в никакъв случай не може да попречи на изследванията на общественото време. Всяко следващо измерване е фиксирано към определена времева точка, а натрупването на няколко и повече изследвания дава възможност за изграждане на динамични редове и проследяването на динамиката в обществените представи, оценки и оценъчни модели.

Анализът на оценките на работодателите за разпространението на неформалните практики у нас показва, че **неформалността в икономическия живот не само има множество лица и измерения, но също така е и изключително динамична и в известен смисъл „гъвкава“**. Когато в определена област се констатира сериозни нарушения на действащото законодателство и те се адресират чрез подходящи мерки, се забелязва спад в този вид нарушения, но зачестяват други видове сиви практики. **Очевидно, неформалност-**

та в икономическия живот е изключително упорита. Затова и мерките за нейното ограничаване и превенция трябва да отчитат постоянните промени в структурата на най-масово срещаните неформални практики, както и рисковете от възникване на нови форми на нарушения на правилата на изрядния бизнес. **Аналогични изводи произтичат и от сравнителния анализ на емпиричните данни от изследванията сред работниците/служителите и населението.** Най-широко разпространените в България в момента сиви практики продължават да бъдат работата на трудов договор за една сума плюс устни договори за по-голямо заплащане и социалното и здравно осигуряване върху по-ниски суми от реално получаваните. За разлика от 2010 г. обаче, през 2012 г. и 2013 г. на преден план се извеждат такива сиви практики като удълженото работно време без заплащане, нередовното изплащане на трудовите възнаграждения, работата при вредни и опасни условия на труд, предпочитането на кешови разплащания пред банкови трансфери.

В обобщение, **анализът на оценките на трите изследвани съвкупности за разпространението на сивите практики у нас потвърждава една от ключовите тези в теоретичния модел на обекта на изследване, че неформалните икономически практики са хетерогенна и изключително динамична паралелна система.** Дори в рамките на четиригодишна перспектива се установяват значими промени и ясно различими промени. Затова изследователските дейности за измерване и осмисляне на неформалността в икономическия живот трябва да отчитат постоянните промени в структурата на най-масово срещаните неформални практики, както и вероятността от възникване на нови форми на нарушения на правилата на изрядния бизнес.

Не бива да се приема обаче, че настъпните промени са сигнал за рязко редуциране

Икономическо развитие

на „икономиката в сянка“ – по-скоро е **вярно друго: тъй като „икономиката в сянка“ е динамично функционираща подсистема от икономическата система, основните ѝ проявления непрекъснато се трансформират и реструктурират.** В процеса на реализиране на проектираната система от социологически изследвания са получени множество емпирични доказателства за подобна констатация.

В заключение

„Икономиката в сянка“ е сложно организирано, вътрешно противоречиво, динамично променящо се, гъвкаво и рефлексивно социално икономическо явление. Сенчестите икономически практики са функция на променящата се социално икономическа среда, а съдържанието и обхватът на елементите на „икономиката в сянка“ зависят от характера и устойчивостта на институционалната среда. Сложната и вътрешно противоречива природа на „икономиката в сянка“, както и диаметрално противоположните функции, които тя изпълнява, правят изследването на общественото мнение за сенчестите/сивите икономически практики изключително трудно. Но не и невъзможно.

Без да има претенции за изчерпателност, представеният текст систематизира основните методологически подходи за емпирично изучаване на неформалните икономически дейности и предлага нови методологически решения, базирани на разграничаването на „икономиката в сянка“ като един от основните видове неформална икономика. Чрез избрания холистичен подход и конструираната на тази основа методология, привидно противоречащите си мнения, оценки и нагласи към „икономиката в сянка“ се подреждат в логична система от емпирични данни, позволяващи цялостна социологическа реконструкция на сенчестите икономически дейности.

„Икономиката в сянка“

„Икономиката в сянка“ присъства в ежедневието на всички основни социални страти на българското общество. Сенчестите икономически дейности са втъкани по сложен, но императивно детерминиран начин в социалната тъкан. **Социалната въраденост на неформалността е също толкова естествена, както е естествена социалната въраденост на икономическите отношения.** Затова походите към сенчестите икономически дейности не бива да граничат с апели за нейното „преборване“ – това може да отприщи нови вълни от предприемаческа хитроумност и изобретателност. Друг е въпросът, че природата на неформалността трябва да се изучава, тъй като тя е имплицитно съдържаш се елемент от социално икономическата система на съвременните общества. И тъй като лицата на неформалността са подвижни и непостоянни, сложно скроени и умело вплетени във формалността, обяснителните схеми и изследователските инструменти също се нуждаят от постоянно развитие, оптимизиране и фино настройване.

Разгледана през тази перспектива, „икономиката в сянка“ може да бъде обект на национални политики и въздействия, но това изисква прецизиране на походите, политиките и мерките. За целта е необходимо чрез релевантни изследователски процедури да се изучат обхватът и метаморфозите на „икономиката в сянка“ и на тази основа да се мисли за мерките, така че те да бъдат адекватни на основните видове неформалност в трансформиращото се българско общество и да кореспондират с очакванията на обществото за действия в тази посока.

Цитирани източници:

Атанасов, Ат., Св. Съикова, Е. Ченгелова, М. Молхов, Е. Маркова, 2010. Изкуството да се задават въпроси и да се получават отговори, София, издателство „Софтрейڈ“.

Икономическо развитие

- (Atanasova, At. q Sv. Saykova, E. Chengelova, M. Molhov, E. Markova, 2010. *Izkustvoto da se zadavat varposi i da se poluchavat otgovori*, Sofia, izdatelstvo "Softreyd")
- Гоев, В., В. Бошнаков, 2009. Скритата икономика в България. Статистически оценки и сравнения за периода 2002-2008, София, Университетско издателство „Стопанство“.
- (Goev, V., V. Boshnakov, 2009. *Skritata ikonomika v Bulgaria. Statisticheski otsenki i sravnenia za perioda 2002-2008*, Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Stopanstvo")
- Гоев, В., 2010. Статистическо изследване на скритата икономика в България през периода 2002-2008, София.
- (Goev, V., 2010. *Statisticheskoto izsledvane na skritata ikonomika v Bulgaria prez perioda 2002-2008*, Sofia)
- Стамев, Ст., 2002. Макроикономически дисбаланси на прехода, София, сп. *Банки, инвестиции, пари*, N 2, с. 25-37.
- (Statev, St., 2002. *Makroikonomicheski disbalansi na prehoda*, Sofia, sp. *Banki, investitsii, pari*, №2, с. 25-37)
- Нончев, А., 2009. Индекси на скритата икономика. Възможности и ограничения на един подход за измерване на скритата икономика, презентация на семинар „Сивата икономика в България по време на криза: нови тенденции и методи на измерване“, София.
- (Nonchev, A., 2009. *Indeksi na skritata ikonomika. Vazmozhnosti i ogranichenia na edin podhod za izmervane na skritata ikonomika, prezemtasia na seminar "Sivata ikonomika v Bulgaria po vreme na kriza: novi tendentsii i metodi na izmervane"*, Sofia)
- НСИ, 2011. Дооценки за гела на скритата икономика, НСИ, София.
- (NSI, 2011. *Dootsenki za dela na skritata ikonomika*, NSI, Sofia)
- Стоянова, К., К. Кирова, А. Кирова, 1999. Социални предизвикателства на икономиката в сянка, София, ГорексПрес, с. 26-32.
- (Stoyanova, K., K. Kirova, A. Kirova, 1999. *Sotsialni predizvikelstva na ikonomikata v syanka*, Sofia, GoreksPres, s. 26-32)
- Икономически и социален съвет на Република България, Неформалната икономика и мерки за ограничаването ѝ, Становище на Икономическия и социален съвет на Република България, прието на 30.11. 2006 г., с. 23.
- (Ikonomicheski i sotsialen savet na Republika Bulgaria, *Neformalnata ikonomika i merki za ogranichavaneto y, Stanovishte na Ikonomicheskiya i sotsialen savet na Republika Bulgaria*, prieto na 30.11.2006 g., s. 23)
- Икономически и социален съвет „Становище „Предизвикателства пред българската икономика“, 2010, София.
- (Ikonomicheski i sotsialen savet, „Stanovishte „Predizvikelstva pred balgarskata ikonomika“, 2010. Sofia,)
- Институт за пазарна икономика, 2006. Влияние на данъците върху сенчестата икономика, София.
- (Institut za pazarna ikonomika, 2006. *Vliyanie na danatsite varhu senchestata ikonomika*, Sofia)
- Лилов, Г., 2000. Втората държава в сянката на закона, София.
- (Lilov, G., 2000. *Vtora darzhava v syankata na zakona*, Sofia)
- Световна банка, Доклад №. 45819-BG. 2008. България: оценка на инвестиционния климат, том втори II. Неформалният сектор.
- (Svetovnata banka, *Doklad № 45819-BG. 2008. Bulgaria: otsenka na investitsionnia klimat, tom II. Neformalniat sektor*)
- Център за изследване на демокрацията, 2004. Скритата икономика в България, София.

(Tsentar za izsledvane na demokratsiata, 2004. Skritata ikonomika v Bulgaria, Sofia)

Център за изследване на демокрацията, 2009. Политики за противодействие на икономическата криза: динамика на скритата икономика, Policy Brief No. 20, декември, с. 14-20.

(Tsentar za izsledvane na demokratsiata, 2009. Politiki za protivodeystvie na ikonomicheskata kriza: dinamika na skritata ikonomika, Policy Brief No. 20, dekemvri, s. 14-20)

Център за изследване на демокрацията, 2011. Скритата икономика в България след икономическата криза, Policy Brief, N28, април.

(Tsentar za izsledvane na demokratsiata, 2011. Skritata ikonomika v Bulgaria sled ikonomicheskata kriza, Policy Brief, N28, april)

ЦИД, Мониторингови доклади за измерването и изчислението на скритата икономика в България (2002-2013).

(TSID, Monitoringovi dokladi za izmervaneto i izchislenieto na skritata ikonomika v Bulgaria (2002-2013)

Чавдарова, Т., 2001. Неформалната икономика, София, Лук.

(Chavdarova, T., 2001. Neformalnata ikonomika, Sofia, Lik)

Ченгелова, Е., 2012. Сивата икономика в представите на работодателите – подходи и основни резултати, сп. *Икономически алтернативи*, София, кн. 1.

(Chengelova, E., 2012. Sivata ikonomikata v predstavite na rabotodatelite – podhodi i osnovni rezultati, sp. *Ikonomicheski alternativi*, Sofia, kn. 1)

Ченгелова, Е., 2013а. Динамика и актуални тенденции в оценките на работодателите за „икономиката в сянка“, сп. *Наука*, ISSN 0861 3362, кн. 3, с. 18-30.

(Chengelova, E., 2013a. Dinamika i aktualni tendentsii v otsenkite na rabotodatelite za

„ikonomikata v syanka“, sp. *Nauka*, ISSN 0861 3362, кн. 3, с. 18-30)

Ченгелова, Е., 2013b. Холстичен подход за изследване на „икономиката в сянка“, сп. *Народностопански архив*, СА „Д. А. Ценов“, Свищов, кн. 1/2013, 71-89.

(Chengelova, E., 2013b. Holistichen podhod za izsledvane na „ikonomikata v syanka“, sp. *Narodostopanski arhiv*, SA „D. A. Tsenov“, Svishtov, kn. kn. 1/2013, 71-89.)

Ченгелова, Е., 2013с. „Икономиката в сянка“: другото лице на икономическото битие на съвременния българин, В: Поклон пред Хаджиийски, издателство АЛЯ, с. 220-229.

(Chengelova, E., 2013c. "Ikonomikata v syanka": drugoto litse na ikonomicheskoto bitie na savremennia balgarin, V: Poklon pred Hadzhiyski, izdatelstvo ALYA, s. 220-229)

Ялъмов, Т., 2002. Сивата икономика в информационния сектор, Фондация Приложни изследвания и комуникации, София.

(Yalamov, T., 2002. Sivata ikonomika v informatsionnia sektor, Fondatsia "Prilozhni izsledvania i komunikatsii")

Schneider, Fr., 2005a. Shadow Economies of 145 Countries All over the World: Estimation Results over the Period 1999 to 2003.

Schneider Fr., 2005b. Shadow Economies of 145 Countries All over the World: What Do We Know? CREMA, Paper No. 20.

Schneider, Fr., 2007. Shadow Economies and Corruption in Transition Countries; Some Preliminary Findings, 4-6 p.

Schneider, Fr., 2011. The Shadow Economy and Shadow Economy Labour Force: What Do We (Not) Know, Inc. Marketing & Communications, 2011, pp. 2-6.

Williams, C. C. and Renooy, P., 2009. Measures to Tackle Undeclared Work in the European Union, pp. 36-39.